

ההיסטוריה המדהימה של עֶבֶד אֶל־רַחֲמַן אֶל־ג'ֶבְרִתִי

תמי צרפתי

ב-1 ביולי 1798 נחת כוח צרפתי שמנה כארבעים אלף אנשי צבא וכמאה ושישים אזרחים בחופי אלכסנדריה שבמצרים. מפקד הכוח היה גנרל בן עשרים ושמונה, נפוליאון בונאפרט, שזה עתה קנה את תהילתו בצרפת בהביסו את הצבא האוסטרי באיטליה. מצרים הייתה אז אחת הפרובינציות החשובות של האימפריה העוסמאנית. הכוח הצרפתי שלט במצרים, במידה זו או אחרת של הצלחה, כשלוש שנים, ובסוף 1801 נכנע לכוח צבאי משותף של הסולטאן העוסמאני והאימפריה הבריטית.

הספרות המחקרית עסקה ועודנה עוסקת במשמעות המפגש הדרמטי הזה בין צרפת המהפכנית למצרים העוסמאנית, וכמה מהחוקרים, הן מערביים הן ערביים, ראו ב-1798 את תחילתו של העידן המודרני במזרח התיכון, ואף את ראשיתה של הלאומיות המצרית.¹ חוקרים מאוחרים יותר, חלקם הגדול בהשפעת עבודתו של אדוארד סעיד,² ביקרו בחריפות את העמדות האלה, שמהן השתמע כי האזור היה נחשל ומקובע עד 1798 ונזקק ל'השפעת המערב' כדי להתעורר ולהצטרף אל המודרניות.³ סעיד ראה ב-1798 חוליה ראשונה בשרשרת של מפגשים כוחניים עתידיים בין הציביליזציה המוסלמית למערב הקולוניאלי ואת אבן הפינה לאוריינטליזם המודרני.⁴ אוריינטליזם הוא לא רק האפיזודה ההיסטורית, אלא גם אופני הכתיבה והדיווח עליה. כפי שמתברר פעם אחר פעם במחקר היחסים הקולוניאליים, אין סימטריה בין עושר הארכיון של האימפריה לבין דלות המסמכים של הנכבשים. א-סימטריה זו באה לידי ביטוי באופן כתיבת ההיסטוריה, וכפי שנראה, גם באופני תרגומה.

לא מפתיע שבארכיון של הפולשים הצרפתים נמצא מספר רב של עדויות כתובות, ובהן יומנים אישיים, מכתבים וכתבי יד שנכתבו 'בזמן אמת', וכן ספרים של מפקדים צבאיים ויומן מסע של הצייר ויואן דנון (Vivant Denon), שהתפרסמו מיד אחרי המאורעות. נוסף על כך, רבים מהמשתתפים בפלישה פרסמו ספרי זיכרונות,

1 לסיכום הדיון ההיסטוריוגרפי הממושך בכיבוש הצרפתי, ראו Darrell Dykstra, 'The French Occupation of Egypt, 1798-1801', in Martin W. Daly (ed.), *The Cambridge History of Egypt 2* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 113-138

2 אדוארד סעיד, *אוריינטליזם* (תל אביב: עם עובד, 2000).

3 Juan Cole, *Napoleon's Egypt: Invading the Middle East* (New York: Palgrave Macmillan, 2007), 13-16

4 סעיד, *אוריינטליזם*, 11-32, 81-84.

והידוע שבהם הוא הזיכרונות של בונאפרט שהכתיב בסנט הלנה.⁵ מתוך יצירות אלו זכתה היצירה המונומנטלית רבת הכרכים, **תיאור מצרים** (*Description de l'Égypte*) לפרסום הגדול ביותר. עשרים ושלושה הכרכים של המהדורה הראשונה של היצירה התבססו על מחקריהם של מהנדסים ומלומדים שיצאו עם הכוח הצבאי וסקרו את מצרים ואת משאביה כדי ליעל את הכיבוש וכדי לבחון את הכדאיות של הקמת קולוניה צרפתית בה. משנגווזו התכניות הצבאיות והקולוניאליות, החליט בונאפרט, אז כבר שליט צרפת, לפרסם את המחקר. המחקר כלל תיאורים גדושים וציורים של מצרים העתיקה והמודרנית, משאביה הטבעיים, אוכלוסייתה ותרבותה, ופורסם כיצירה אחת במימון המדינה הצרפתית. עם פרסום הכרך הראשון בשנת 1811, הוא תואר כמחקר מדעי-אמפירי שמטרתו להביא לעולם את התיאור האולטימטיבי של ארץ מצרים.

מול שפע זה של מסמכים בארכיון הצרפתי, אפשר למצוא מספר דל ביותר של עדויות ודיווחים של תושבי מצרים עצמם על התקופה הזאת, ובהם יומנים (שטרם פורסמו) שכתב בן משפחה של הקונסול האיטלקי שהתגורר באלכסנדריה בעת הפלישה, תיאור של תקופת הכיבוש הצרפתי שכתב הפקיד העוסמאני ניקולא אל־תור־בקהיר וכוונות שכתב ההיסטוריון המצרי עֶבְד אל־רחמן אל־ג'ַבְרִתִי.⁶

אל־ג'ַבְרִתִי חיבר שלושה חיבורים על תקופת הכיבוש הצרפתי. הראשון, **תְּאָרִיח' מוֹדַת אֶלְפֶּרְנָסִיס פֶּמְסֵר** (ההיסטוריה של תקופת הצרפתים במצרים) התמקד בשבעת החודשים הראשונים של הכיבוש. העתקים של כתב היד של החיבור הזה הסתובבו בקהיר כבר בחלק הראשון של 1799, כשקהיר עדיין הייתה בידי הצרפתים. החוקר לארס גיורנבו טוען שאל־ג'ַבְרִתִי כתב את העבודה הזאת בניסיון להתוות דרך אמצע להנהגה הדתית אל מול הכיבוש הצרפתי.⁷ באוקטובר 1798 התקוממו כמה משכונות קהיר נגד הכובשים. חלק מהנהגה הדתית תמכה בהתקוממות, ואילו חכמי דת אחרים התנגדו לה. הדיכוי המיידני והקשה של הצרפתים את ההתקוממות הביא להרס רב, להרג ולחורבן בחלק משכונות העיר, לכניסת חיילים צרפתיים למסגד אל־אזהר ולהריסת חלקים ממנו. הדיכוי זעזע את אנשי הדת והעלה שאלות בדבר תפקידם במציאות שנוצרה. אל־ג'ַבְרִתִי, טוען גיורנבו, הושפע מן המתנגדים להתקוממות ובכתיבתו ביקש להתוות דרך אמצע להנהגה הדתית כדי להגן על קהילת המאמינים: לא לשתף פעולה עם הכובש, אך גם לא למרוד בו.⁸ חיבור

Emmanuel Las Cases, *Mémorial de Saint Hélène* (Paris, 1823) 5

Nicolas al Turc, *Chronique d'Égypte, 1798-1804*, edited and translated by: Gaston 6
Wiet (Cairo: Impr. de l'Institut français d'archéologie orientale, 1950)

Lars Bjørneboe, *In Search of the True Political Position of the 'Ulama: An 7
Analysis of the Aims and Perspectives of the Chronicles of Abd Al-Rahman Al-Jabarti (1753-1825)* (Aarhus: Aarhus University Press, 2007)

8 שם, 141.

זה של אל-ג'ברתי תורגם מערבית לאנגלית בידי שמואל מורה ב-1975, וחלקים ממנו מצוטטים בהרחבה ומוכרים היטב לתלמידי מבוא להיסטוריה של המזרח התיכון.⁹

החיבור השני של אל-ג'ברתי, *מְזַהֵר אֲלֵי־תְקֵדִים בְּדֵּה־הָאֵב דְּוֵלַת אֲלֵי־פְרַנְסִיס* (ביטוי של קדושה עם סיום השלטון הצרפתי), נכתב בסוף שנת 1801, והוא יועד לעיניו של נציג הסולטאן העוסמאני בקהיר עם נסיגת הצרפתים. החיבור שיקף את המצב הפוליטי החדש, ונועד להגן לא רק על אל-ג'ברתי בעיני העוסמאנים מפני האשמות של בגידה כיוון שהיה חבר בדיוואן (מועצה) שהקימו הצרפתים בנובמבר 1800, אלא גם להגן על חכמי הדת מפני החשד ששיתפו פעולה עם הצרפתים.¹⁰

ב-1805, כששלטון מוחמד עלי התבסס במצרים והחלה להתברר סמכותנותו הגוברת, פרש אל-ג'ברתי מפעילות ציבורית ופנה לכתוב את עבודתו השאפתנית והרחבה ביותר: *עֲנֵאֵאֵב אֲלֵי־אֵת־אֵר פִּי אֲלֵי־תֵרֵאֵגִים וְאֲלֵי־אֵחְ'בֵּאֵר* (החיבורים המופלאים של ביוגרפיות וכוונניות אירועים). בחיבור זה הקיף את ההיסטוריה של מצרים בשנים 1688-1821, תקופה שכללה גם את הכיבוש הצרפתי. חיבור זה בוחן את האירועים מנקודת מבט מרוחקת, ואולי גם מפורקת וצינית יותר, מקודמיו. כשכתב את היצירה כבר היה ניכר ההרס שהתחולל במצרים בעקבות מאבק הכוחות העוסמאנו-מצרי הפנימי שהתנהל אחרי עזיבת הצרפתים. אל-ג'ברתי החל לחוות את עריצות השלטון של מוחמד עלי ואת דרכיו לכפות את הרפורמות שלו, וזמן הכתיבה ניכר גם באופן כתיבת ההיסטוריוגרפיה של מצרים. מוחמד עלי ויורשיו ניסו להשמיד את כל העותקים של *עֲנֵאֵאֵב אֲלֵי־אֵת־אֵר* שהיו בנמצא, ומכאן שהם ראו בעמדתו של אל-ג'ברתי ביקורת כלפי שלטון מוחמד עלי.¹¹

רק אחרי הדחת נכדו של מוחמד עלי, הח'דיו איסמאעיל פאשא, ב-1879 בלחץ הבריטים, פורסם החיבור בבית הדפוס בולאק, שעבר אז לבעלות פרטית.¹²

* * *

בקיצ 1966 קיבל לידי עמנואל קופלביץ' – מתרגם, חוקר ואיש ממסד ישראלי (שעבד במשרד הפנים בתחום הרשויות המקומיות הערביות ולאחר מכן במשרד מבקר המדינה) – את משימת התרגום של *עֲנֵאֵאֵב אֲלֵי־אֵת־אֵר פִּי אֲלֵי־תֵרֵאֵגִים וְאֲלֵי־אֵחְ'בֵּאֵר*.

- 9 Abd Al-Rahman Al-Jabarti, *Al-Jabarti's Chronicle of the First Seven Months of the French Occupation of Egypt*, edited and translated by: Shmuel Moreh (Leiden: E J Brill, 1975)
- 10 למיטב ידיעתי, כתב יד זה קיים בערבית ובתרגום לתורכית. תרגום כתב היד עם הערות של תומאס פיליפ משנת 1983, לא הוצא לאור.
- 11 David Ayalon, 'The Historian al-Jabarti and His Background', *BSOAS* 23 (1960): 217-249. המאמר של איילון הוא עדיין המקור המקובל והמצוטט ביותר לפרטים ביוגרפיים על אל-ג'ברתי ועל עבודתו.
- 12 שם, 229-230.

בעבור קופלביץ, יליד גרמניה (1922) ובוגר בית הספר הראלי בחיפה והמכון למדעי המזרח באוניברסיטה העברית, היה זה אתגר נוסף בתחום התרגום מערבית לעברית. באותה השנה דרך כוכבו לאחר שפרסם את אקדמות למדע ההיסטוריה (אל־מִקְדָּמָה) של אבן ח'לדון, ואפשר לשער שמשמת התרגום שהונחה לפניו הייתה מסעירה לא פחות.¹³ קופלביץ ניגש למלאכה מיד והתחיל לתרגם את המאורעות שהתרחשו במצרים בשנים ההיג'ריות 1213-1216 (1798-1801), ולמעשה, את החלק של הכרוניקה של אל־ג'ברתי העוסק בקורות הכיבוש של הצרפתים מרגע הגעתם למצרים ועד רגע עזיבתם. ב־22 באוגוסט 1967 הגיש קופלביץ את כתב היד המתורגם, על גבי נייר מכונת כתיבה, לגוף שהזמין את התרגום - האוניברסיטה העברית בירושלים, ושבעה חודשים לאחר מכן, ב־17 במרס 1968, הוא קיבל הערות ראשונות מעורך התרגום. קופלביץ המשיך לעבוד על כתב היד וסימן בעיפרון שינויים שביקש לעשות לאור הערות עורך התרגום. אולם, אף על פי שקובץ סופי של הטקסט הועבר לאוניברסיטה העברית ועותק נוסף נותר בביתו של קופלביץ באוגדן מסמכים חום שעליו מדבקה של מבקר המדינה, כתב היד לא התפרסם, וחיבורו של אל־ג'ברתי לא ראה אור בעברית. לעומת זאת, כאמור, כמה שנים לאחר מכן ראה אור תרגום של חיבור אחר של אל־ג'ברתי של חוקר ישראלי אחר, שמואל מורה, ולשפה אחרת - אנגלית. מורה בחר לתרגם את החיבור תַאֲרִיחַ מִיַּדְת אֶל־פְּרַנְסִיס, המספר את האירועים שהתרחשו במצרים בשבעת החודשים הראשונים של הכיבוש הצרפתי. לא ברור מדוע לא ראה תרגומו של קופלביץ אור מעולם, ואם יש קשר בין ההחלטה של מורה לפרסם את תרגומו לאנגלית בהוצאת בריל בעיר לידן שבהולנד, מרכז אקדמי אירופי ללימודי המזרח, לבין ההקפאה של תרגומו של קופלביץ לעברית, שהיה אמור לצאת באוניברסיטה העברית בירושלים.¹⁴ כך או כך, התיקיה החומה ובה תרגומו של קופלביץ נותרה מיותרת בביתו ועל מדפי האוניברסיטה, ובשנת 2018 העביר קופלביץ את כתב היד לחוג המתרגמים המוציא את סדרת הספרים 'מכתוב'. הספר יראה אור בשנת 2019, ובכך תבוא חלק מהתעלומה על פתרונה. זהו סיפור שבמרכזו כרוניקה מצרית על פלישת הצרפתים למצרים בשלהי המאה השמונה-עשרה, שתורגמה לעברית בידי מתרגם ישראלי בן 44, ותראה אור בסדרת 'מכתוב' יובל שנים לאחר שתורגמה, כשהוא בן 96.

* * *

- 13 אבן ח'לדון, אקדמות למדע ההיסטוריה (אלמקדמה), תרגום, עריכה ומבוא: עמנואל קופלביץ (ירושלים: מוסד ביאליק, 1966).
- 14 שמואל מורה ייחד את הפרק הראשון של התרגום שלו בהוצאת לידן לדין בכתבי היד של אלג'ברתי. הוא הגיע למסקנה שהעותק שבאוניברסיטת קמברידג' הוא כתב היד המוסמך עם חתימת המחבר. מורה ראה במהדורת בולאק, שממנה תרגם קופלביץ, מהדורה שעברה תיקונים ושינויים על ידי המוציא לאור.

עבד אל־רחמן אל־ג'ברתי (1753-1825/6) היה בן לשושלת של מלומדים מוסלמים שמקורה במחוז ג'ברת שבקרן אפריקה (כיום רפובליקת ג'יבוטי). במאה השש־עשרה התבססה המשפחה היטב בקהיר ובאוניברסיטת אל־אזהר. אביו של ההיסטוריון צבר יוקרה במעגלים אסלאמיים במצרים ובעולם העוסמאני הרחב הן בשל תלמודו והן בזכות הונו והשפעתו. עבד אל־רחמן אל־ג'ברתי היה היחיד מארבעים בניו שהגיע לבגרות והיורש היחיד של ממונו, יוקרתו וקשריו הרחבים. בהיותו בן שלושים וחמש, עם נחיתת הצרפתים במצרים, ובלא צורך לעבוד למחייתו, פנה אל־ג'ברתי לתיעוד המאורעות המטלטלים שפקדו את הארץ. הוא היה עד ראייה בעל גישה בלתי אמצעית לעולמא בקהיר, מי ששירתו במועצה שהקים בונאפרט ומי שהחליטו להימנע ממנה, למשפחות הסוחרים הגדולות, למסדרים הצופיים ולחוגים המקורבים לַגֵּיִים הממלוכים ולבני ביתם.¹⁵ קשריו אפשרו לו גישה חופשית למסמכים ולצווים שהנפיק הממשל הצרפתי ותורגמו לערבית, לרשומות המשפטיות ולמסמכים של ההקדשים המוסלמיים. הכתיבה של אל־ג'ברתי היא במסורת הכרוניקות האסלאמיות. הוא שילב בעבודתו ביוגרפיות של אישים בולטים עם תיעוד מפורט של האירועים והעובדות כפי שראה והבין אותן. התיאור מאורגן כמעט כיומן, והחלוקה בו היא על פי חודשים. הוא מציג את האירועים שקרו מידי חודש בחודשו במשך שלוש שנות הכיבוש הצרפתי, ובסוף כל שנה מופיעות ביוגרפיות של אישים – בעיקר חכמי דת – שהלכו לעולמם באותה השנה.

גם אם לא במתכוון, הקריאה באל־ג'ברתי יוצרת אצל הקוראים את הרושם שהמחבר משתמש בטכניקה של 'הזרה', מונח ספרותי שטבע הפורמליסט הרוסי ויקטור שקלובסקי (1893-1984).¹⁶ הוא מפרק את האירוע או את האובייקט שהוא מתאר למרכיביו הקטנים ביותר, ומתאר אותו בסדר שבו נגלו האירועים או האובייקט לפניו, בלי פרשנות מפורשת, ובלי לקבוע את משמעותו. דוגמה אחת מיני רבות היא תיאור מסעדות שפתחו נתינים צרפתים לאחר הכיבוש:

צרפתים מקומיים אחדים פתחו בתי־אוכל, שבהם הכינו מיני מאכל ומשקה לפי מנהגיהם בארצם. הם היו קונים כבשים, תרנגולות, ירקות,

15 הביים הממלוכים צמחו בהדרגה מתוך המשרות הבכירות ושורות הצבא במצרים העוסמאנית, והיו לכוח הפוליטי־צבאי השליט בה. הם היו מאורגנים 'בבתים' שהיו קונגלומרט של לוחמים, אנשי חסות, ובני משפחה והתמודדו ביניהם על הכנסות ממסים ושליטה במשרות.

16 את המונח טבע והסביר במאמר מ־1917, וראו Viktor Shklovsky, 'Art as Technique', in Julie Rivkin and Michael Ryan (eds.), *Literary Theory: An Anthology 2* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2004), 15-21. לדיון בהיסטוריה הארוכה של טכניקת ההזרה, ראו Carlo Ginzburg, 'Making it Strange: The Prehistory of a Literary Device', *Representations* 56 (1996): 8-28

דגים, דבש, סוכר וכל שאר המצרכים הדרושים. טבחים היו מכינים מנות שונות של מאכלים וממתקים. בפתח היו שמים סימן עליו ידוע להם. אם עברה ליד המקום חבורה של צרפתים שרצו לאכול, היו נכנסים לשם. בית כזה כלל מספר פינות ישיבה, חלקם נמוכים וחלקם גבוהים. בכל פינה כזו היה שלט בו צוין מספר הַדְּרָהִים שהיושב בה צריך לשלם. כל אדם היה יושב במקום אותו בחר. באמצע פינת הישיבה היה שולחן מעץ, שהיו שמים עליו את האוכל ומסביבו את הכיסאות. מלצרים הביאו את האוכל לפי מנהגייהם, הם אוכלים ושותים לפי סדר קבוע עליו שמרו תמיד. אחרי שסיפקו את צרכיהם, הם שילמו בדיוק את חובם, ללא הפחתה וללא תוספת, והולכים לדרכם.¹⁷

מטרות השימוש באמצעים של הזרה משתנות. לעתים נעשה שימוש בה לביקורת חברתית, לעתים כדי לחשוף אמת, ולעתים היא אמצעי אמנותי המאפשר לקוראים או לצופים לחזור ולחוות את הפגישה הראשונה עם מציאות שכבר נהפכה מובנת מאליה. תיאור מפורט של אירוע או של תופעה מבלי לתת לה שם כללי גורמת לקוראים האמונים על נקודת המבט המערבית לעצור רגע ולנסות ולפענח מה שאל־ג'ברתי מתאר. תופעות מובנות מאליהן הופכות ברורות פחות משלא ניתנת להן תווית או שאינן מוסברות באמצעות מושג מכליל. התיאור המפורט והמדוקדק מדגיש עד כמה התופעה אינה שגרתית, עד שגם הקוראים מחוץ למצרים מבינים שבתי האוכל המתוארים שונים מאלו שהיו מקובלים במצרים באותה העת. בתי אוכל לא היו דבר בלתי מוכר, אבל ישיבה על כיסאות, סביב שולחן, מחירים הידועים ונקבעים מראש ותשלום ללא משא ומתן, היו מנהגים שונים שהיה ראוי לתארם בפירוט. טכניקה זו מופיעה גם בהמשך, בתיאור סדרת האירועים שיקבלו בספרות המחקרית המאוחרת את השם 'המרד בקהיר'. אל־ג'ברתי מתעד את האירועים שעה אחרי שעה, אירוע אחר אירוע, והקוראים מבינים רק לאחר זמן, ולנוכח תגובתם של הצרפתים, שזה עתה התרחש המרד.

הראייה של אל־ג'ברתי רחבה ופתוחה, המחויבות שלו, כפי שהוא חוזר ומזכיר, היא לאמת (כפי שהוא ראה והבין אותה). הוא חוזר והדגיש שהכתיבה שלו מבוססת על מסמכים, על ידע אישי ועל עדויות של אנשים המהימנים עליו, ולא על שמועות. הוא אינו מהסס לבקר את בעלי השררה, את השלטון הצבאי של הביים הממלוכים, את אורח חייהם הראוותני, ואת הונם שנצבר על חשבון עושק האוכלוסייה, בעיקר על חשבון חכמי הדת, הסוחרים ובעלי המלאכה. הוא מתאר ומבקר כיצד לא עמדו הביים האלה

17 כל התרגומים מאל־ג'ברתי נלקחו מתרגומו של עמנואל קופלביץ, עריכת תרגום: איאד ברגותי.

במבחן החשוב ביותר, ההגנה על תושבי מצרים עם הגעת הצרפתים. אל־ג'ברתי מבקר גם את הצרפתים, אבל הביקורת כאן שונה מזו שבעבודתו הראשונה. הניתוח הדקדוקי הארוך והלועזי של כרוז נפוליאון לתושבי מצרים, המסמך שבו הכריז בונאפרט כי הגיע למצרים כדי לשחרר אותה מעושיק הממלוכים, ושהוא מגן האסלאם וכן ברינו של הסולטאן, נעלם. לאל־ג'ברתי אין עוד צורך להוכיח את הצביעות שבמסמך, והוא מסתפק בהבאת הכרוז עצמו. גם הניתוח המרוכז של תרבות ההתנהגות של הצרפתים בציבור (או היעדרה) איננו, והדיון בה פוזר במנות קטנות יותר לאורך הטקסט. במקומות רבים הוא מתאר את פעולות השלטון שלהם תיאור חיובי יותר מהתיאור שהוא מתאר את מדיניות הממלוכים ששלטו לפניהם, ואת העוסמאנים ומוחמד עלי שאחריהם. אולם למרות הביקורת על בעלי השררה – הביים הממלוכים, הצרפתים או נציגי המרכז העוסמאני – ולמרות עושר הנתונים, המבט המפוקח והיושרה האינטלקטואלית שהוא מביא לעבודתו, עלינו לזכור שאל־ג'ברתי היה מלומד קהירי אמיד מאוד. הוא מפגין בכתיבתו חוסר אמון בהמון הנבער, באסלאם עממי הוא רואה אוסף של אמונות טפלות על גבול הכפירה, והתנהגות ההמון, לדעתו, מדרדרת במהירות לאלימות ואכזריות. הכרוניקה שלו, כפי שכתב ההיסטוריון אנדרי רמונד (Raymond), אינה משקפת את התגובה המצרית לכיבוש הצרפתי, ולמרות עושרה, היא אינה מספקת נתונים על השפעת הכיבוש על כלל האוכלוסייה. ההיסטוריה של אל־ג'ברתי היא עדות חשובה אך חלקית על המפגש הכפוי בין צרפת המהפכנית למצרים העוסמאנית.¹⁸

***

ב־21 בספטמבר 1798 חגגו הצרפתים את יום הרפובליקה גם במצרים. החגיגות נועדו להעלות את מורל הצרפתים, אבל עוד יותר מכך, הן נועדו להפגין את עוצמתו של הכובש ואת יכולותיו בפני נכבדי העיר, וגם לשדר את המסר שהצרפתים שבו והציגו בכל הכרוזים שחילקו לאוכלוסייה מאז בואם – הצרפתים הם כובשים נאורים, הם מכבדים את הדת ואת התרבות המקומית, והם באו למצרים כדי לגרש את הביים הממלוכים, גירוש שהוא אינטרס משותף לצרפתים, לסולטאן באסתנבול ולאוכלוסייה המקומית. אל־ג'ברתי תיאר את ההכנות לחגיגות, שהחלו כחודש לפני האירוע:

הם העבירו קרשים, חפרו חפירות, והקימו במרכז בריכת אל־אֶזְבֵּיָה, בעזרת מכוונה ופיגום, תורן עצום. סביבו מילאו עפר רב, בגובה קומת אדם, בראשו קבעו תבנית מעץ, מחודדת בראשה, מרובעת בבסיסה, והלבישו אותה בד גס משוח בצבע אדום. בתחתית התורן בנו בסיס מקושט בציורים

André Raymond, *Egyptiens et Français au Caire 1798-1801* (Le Caire : Institut Français d'Archéologie Orientale, 1998), Introduction 18

כצבע שחור על גבי לבן. מול פֶּאב אלהוּא [שער שבכריכת אל־אזבכיה], הם הקימו מעין שער גדול וגבוה עשוי עץ משובץ, וכיסו אותו בכד צבוע כצבעי התורן, את ראשו צבעו לבן, ועליו ציירו בשחור תמונות שונות, כגון מלחמת הממלוכים המצריים בצרפתים, כשהם נראים מובסים נופלים זה על זה, וחלקם פונים לאחור. בעבר השני של בריכת אל־אזבכיה, באופן מקביל, בקרבת קֶנְטֶרַת אל־דִיפֶה [גשר הסכר], שדרכו נכנסים המים אל הבריכה – הקימו שער אחר, שונה מן הראשון, לצורך הדלקת אבקת השריפה לזיקוקין דִי־נור. מסביב לכל הבריכה הציבו קרשים זקופים רבים, מסודרים משער לשער, באופן שהם הקיפו את מרבית שטח הבריכה, ושעמוד התורן הגבוה המוזכר לעיל עמד באמצע. הם מתחו חבלים בין ראשי הקרשים המוצבים סביב, ותלו בהם שתי שורות של פנסים, וביניהם דמויות המיועדות אף הן לבעור עם אבק השריפה, כל ההכנות האלה נמשכו ימים רבים.

בהמשך הוא מתאר את האירוע עצמו:

ביום השבת, י"א בחודש, חל יום חגם שהתכוננו לו כל כך. בבוקר מוקדם ירו מתותחים רבים, קבעו בראש כל קרש בולט דגל מדגליהם הצבעוניים, והיכו בתופיהם. כל חייליהם – פרשים ורגלים – התכנסו בבריכת אל־אזבכיה והסתדרו בשורות, לפי השיטות הנהוגות אצלם. הם הזמינו את השייחים ואת נכבדי המוסלמים והקופטים והסורים, וכולם התאספו בביתו של המפקד העליון בונאפרט [...]

אחרי כן ירדו הקצינים הבכירים, עם השייחים והקאדי והפֶּתַח'וּדָא של הפאשא, ורכבו אל התורן הגדול שהוצב באמצע הבריכה, שלרגליו פרשו שטיחים רבים. החיילים פתחו בתחרויות מירוץ ובמשחקי מלחמה, וירו ברובים ובתותחים. כאשר כל זה נגמר, הסתדרו שוב בשורות סביב אותו תורן, וראש הכמרים שלהם קרא לפניהם מתוך גייר בשפתם דברים שאיש זולתם אינו יודע את פשרם – מעין צוואה או עצה או דרשה. אחרי כן קמו כולם והתפזרו, והמפקד העליון חזר לביתו וערך סעודה גדולה לכל הנוכחים [...] למחרת פירקו את החבלים והנברשות [...] נשארו רק השער שהוצב מול פֶּאב אל־הווא, והתורן הגדול. לרגליו נשארה קבוצה של חיילים צרפתים שהיו מחויבים להישאר לידו יומם ולילה, כי הוא סמל להקמת מדינתם לפי טענתם.

אל־ג'ברתי הבין היטב את כוונת הצרפתים להפגין עוצמה צבאית או כוח פוליטי בדרך של סמלים. תופעות אלו היו מוכרות לו, והוא תיאר הפגנות עוצמה דומות של הממלוכים כמה עמודים קודם לכן. הוא טעה בהבנתו את המסמך שהוקרא בטקס ובתואר שנתן לקצין המעוטר שקרא אותו, שלא היה איש דת, וגם לא הבין שבתחתית המבנה היו מצוינים שמות הנופלים בקרב עם הממלוכים. כמה עמודים אחר כך כתב אל־ג'ברתי על שאירע בסוף אותו החודש:

באותו יום נפל השער שהצרפתים הקימו ביום חגם בברית אל־אזבכיה, מול בַּאב אל־הווא; תיאור השער ודבר הקמתו כבר הובאו לעיל, וזו הייתה הסיבה להתמוטטות השער: כאשר מנעו מן המים מלהיכנס אל הבריכה, וסתמו את הגשר, כפי שתואר לעיל, עלו מי התהום שבקרקע שטח הבריכה, והאדמה נעשתה תחוזה עד כי השער התמוטט [...]

התיאור המפורט של ההשקעה מול התוצאה הסופית היא הדרך הספרותית של הכותב להביע את דעתו על האירוע ולהגחיכו. אולם הגיחוך וחוסר הטעם שבהשקעה הגדולה של ימי עבודה ומאמץ גדל עוד יותר אם קוראים את תיאור האירוע אצל הצרפתים. המסר שניסו הצרפתים להעביר לנכבדים המצרים – ובהם אל־ג'ברתי – בדבר הסיבות שהביאו אותם למצרים, ועוד יותר מכך, כפי שמובן מקריאת הטקסט, המסר שיש אחדות אינטרסים ביניהם, כלל לא הובן בשל זרות אמיתית ולא בשל הזרה ספרותית. התורן שסביבו עפר בתיאור של אל־ג'ברתי היה מבנה דמוי אובליסק שבנו המהנדסים הצרפתים במשך כחודש ימים.¹⁹ פירמידות, אובליסקים וספינקס היו סמלים חזותיים מקובלים של ארץ מצרים באירופה במאה השמונה־עשרה, והאדריכלים הצרפתים, מתכנני המבנה, האמינו שהשימוש באובליסק כדי לציין את חגה של צרפת היא הדרך הוויזואלית לסמל את הברית בין מצרים לרפובליקה. הצרפתים לא ידעו שבמצרים העוסמאנית העבר הפרעוני הטרום־אסלאמי וסמליו היו, במקרה הטוב, חסרי כל חשיבות.

כפי שנכתב לעיל, אל־ג'ברתי כתב בתוך מסורת של כרוניקות אסלאמיות. הנרטיב מסודר בסדר כרונולוגי, והצבר האירועים – ולא חוות הדעת של הכותב עליהם – מאפשר לקוראים המלומדים לשפוט, להעריך ולהגיע למסקנות על מה שהתרחש. מובן שלמעשה, יש לכותב השפעה רבה על ההערכות והמסקנות האלה – הוא שבוחר אילו אירועים להציג, ואת מידת הפירוט שבה הם יתוארו. ההיסטוריה היא במידה רבה היסטוריה פוליטית המבוססת על הצהרות הצרפתים, המיניניים שהם עושים ועל

19 תיאור המבנה ומשמעותו נמצא באחד מכתבי העת שהוציאו הצרפתים במצרים, וראו *Courier de l'Égypte*, N.8 (6 Vendémiaire, an VII), 27.9.1798. בפקודת היום של בונאפרט לחיילים, שהוקראה בטקס, קורא בונאפרט למבנה פירמידה.

ישיבות הדיוואן. אולם הכתיבה עמוסת הפרטים של אל-ג'ברתי, הנכתבת (כביכול) בלא פרספקטיבה היסטורית, נותנת לקוראים תחושה כאילו הם מתבוננים באירוע דרך עדשת מצלמה המכוונת אל האירוע עצמו. התיאור הוא של מציאות כאוטית, לא בהכרח מכוונת ומתוכננת, והקוראים מתוודעים אל חוסר הוודאות של תושבי קהיר אל מול הכוחות הנאבקים על שליטה ועל השפעה במצרים. התיאורים המפורטים מדגימים את הפערים בין כוונות למציאות, בעיקר אצל הצרפתים, בין הצהרות כתובות למעשי החיילים בשטח, ואת מנגנוני ההישרדות האנושית של האוכלוסייה המצרית אל מול מציאות כאוטית ואלימה.

התיאורים של אל-ג'ברתי גם מדגימים, פעם אחר פעם, עד כמה מונחים דיכוטומיים כמו 'מזרח' ו'מערב', 'מודרניות' ו'מסורתיות' ו'השפעת המערב', אינם תורמים להבנת האירועים. אלו הם מושגים והסברים שהמציאו חוקרים שהלכו שולל, או נשבו בקסם, ההצהרות של הכובשים האירופים. אל-ג'ברתי ראה בכיבוש הצרפתי אירוע מחריד ואלים, אירוע שזרע מוות, חורבן והרס של ממש בעולם שלו, עולם של מלומד מוסלמי שחי בתוך סדר פוליטי חברתי אסלאמי. אולם הוא לא ראה ברעיונות הצרפתיים רעיונות המאיימים על הבסיס הרעיוני של הסדר הזה, הם לא היו רלוונטיים לעולם שבו הוא חי. בהיותו חוקר ישר הוא לא היסס להביע התפעלות מהמלומדים הצרפתיים, מהספרים שהביאו אתם, מהיכולות הטכניות שהפגינו המהנדסים הצרפתיים, מייעילות העבודה ומההדגמות של המדענים. הוא התפעל מאופן החקירה והמשפט של רוצחי הגנרל ז'אן-בפטיסט קלבר (Kléber), שאת פרטיה הביא במלואם, ומההעמדה לדין אחרי הליך משפטי ראוי של פושעים גדולים כקטנים. אולם הוא גם ראה את הדיוואן כפי שהוא – כלי לשליטה ולא מוסד מייצג או מייעץ, וגם הבין שההצהרות הצרפתיות הן תעמולה שאינה עומדת במבחן המציאות. הקריאה באל-ג'ברתי היא שיעור חשוב בענווה להיסטוריונים של תקופת המהפכה.

תרגומו של עמנואל קופלביץ את הפרק בכרוניקה העוסק בשנות הכיבוש הצרפתי יאפשר לקוראים בעברית להתוודע לכרוניקה של כיבוש שאיננה היסטוריה של מנצחים ומנוצחים, או סיפור של טובים מול רעים. הכרוניקה המרתקת מראה, בעדויות מצטברות, חודש אחר חודש ושנה אחר שנה, כיצד כוח פוליטי-צבאי, גם כזה הרואה את עצמו נאור, נהפך עם הזמן, דרך זרועותיו המבצעות ובמפגש היום-יומי שלו עם אוכלוסייה אזרחית, לכוח אלים ומשחית.